

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Халықаралық қатынастар факультеті
Дипломатиялық аударма кафедрасы
Аға оқытушы З. А. Әбідін
Zubaira61@mail.ru
З.А.Әбідін

Араб тіліндегі қимыл есім – масдар

В статье рассматривается грамматическая категория «аль-масдар», его семантические и функциональные особенности.

This article reviews the grammatical category “al-masdar” in Arabic language and its semantic and functional features.

Шетел тілін оқытуда тілдік категорияларды салыстыра-салғастыра отырып игерту - сабақ үдерісінде болмай қоймайтын әдістердің бірі. Араб тілін қазақ немесе орыс аудиториясында оқытуда, бір тілден екінші тілге аудару дағдыларын қалыптастыруда осы тілдегі масдар – қимыл есімдер туралы айтқанда, олардың инфинитивпен ортақ нүктелерімен қоса өзіндік ерекшеліктерін де ескеруге тура келеді. Араб тіліндегі масдар – қимыл есім семантикалық жағынан орыс тіліндегі инфинитивке жақын болғанымен, барлық жағдайда оған балама бола алмайды, оның әсіресе функционалдық, синтаксистік тұрғыда өзіндік маңызды ерекшеліктері бар.

Қимыл есім - инфинитивтер (лат. *infinitivus* – белгісіз) баяндауышты және предикаттық мағынасы бар сөздерді жақ, шақ, көптік, жекешелік және рай категорияларына қатыссыз, барынша оқшау түрде көрсету үшін пайдаланылатын етістіктің атау формасы, ол етістікті субъектімен байланыссыз көрсетеді. Қимыл есімдерге тән мұндай қасиеттер – жоғарыда келтірілген сипаттама семит тілдеріндегі қимыл есімдерге де (инфинитивтерге) ортақ. Қимыл есімдер – көп жағдайда өзгермейтін сөздер, олар етістік жүйесінде қарастырылады. Араб тіл білімі ғылымында қимыл есім –масдар (арабша: *المَصْدَرُ* – «бастау», «көз») деген терминмен белгілі, семантикалық жағынан ол барлық етістікті формалардың қайнар көзі, бастауы түрінде танылады, етістік жүйесінде оның бір категориясы ретінде қарастырылады және оны бұл жүйеге жақындастыра-тын ең негізгі белгісі – онда етістікке тән «меңгеру» қасиетінің болуы. Ал морфологиялық - сөзжасамдық тұрғыдан масдар есімдер қатарына кіреді де субстантивтену арқылы септелу, көптелу және екілік түрде өзгеру сияқты есімдерге тән қасиеттерді толық игере алады және олар субстантивтену үдерісінде морфологиялық тұрғыдан ешқандай өзгеріске ұшырамайды, тек сөз түрлендіруші қосымшаларды – септік жалғауларын, анықтық немесе белгісіздік халінің флексияларын есімдер сияқты қабылдай алады.

Масдарға жүйелік тұрғыдан сипаттама беру - араб тіл білімі мәселелерінде маңызды орын алады. Масдарға анықтама беру оның күрделі құрылымдық-функционалдық табиғатына – лингвистикалық талдаудың түрлі деңгейлерінде көрінетін алуан аспектілі белгілеріне байланысты да қиындай түседі. Масдарды сөзжасам тұрғысынан зерттеу, оның морфологиялық қалыптарын (модель) анықтаса, оны мағыналық-мазмұны жағынан қарастыру, етістікке тән семантикасын көрсетеді, ал морфологиялық және синтаксистік жағынан талдау арқылы оның есімге тән белгілері көрінеді.

Масдардың түрлі аспектілік қасиеттерін синтездеу арқылы оның сөз таптары жүйесіндегі нақты орнын анықтауға талпыныстар бірқатар методологиялық мәселелерді тудырады. Сондай-ақ, масдарды классификациялауға қатысты мәселеде, көбінесе оның формальдық яғни сөзжасамдық сипатына басымдық беріледі. Оның сөзжасамдық және семантикалық сипаттары арасында қайсыбір сәйкестілік қатынас орнатылады. Алайда әртүрлі семантикалы масдар формалары да бар, бұл жағдай тек ортақ сөзжасамдық белгілер оларды теңдестіруге, біріктіруге негіз бола алмайтынын көрсетеді, ол зерттеліп отырған тілдік деректердегі форма мен мағына арасындағы алшақтыққа әкелер еді.

Масдардың грамматикалық сипатын және оның араб әдеби тіліндегі сөздердің лексика-грамматикалық қатары жүйесіндегі орнын анықтау сөз таптарының жалпы теориялық мәселелерінің күрделілігімен де қиындай түседі. Бойында іс-қимыл немесе жай-күйді білдіру мағынасымен қатар құрылымдық жағынан есім сөздердің белгілерін де қамтитын сөздердің ерекше қатарын бөліп қарастыру және оларға сипаттама беру – араб тіл білімі ғылымының шеңберімен шектелмейді.

Масдардың құрылымдық сипатын анықтау мәселесі мен өзге жүйелер тілде-ріндегі оған ұқсас сөздер қатарын зерттеуде кездесетін ортақ сұрақтар көп. Араб тіліндегі масдардың оны басқа, мысалы, үндіевропа тілдеріндегі инфинитивтен немесе етістіктен туындайтын есім сөздерден ерекшелетін маңызды қасиеттері бар. Сонымен бірге масдарды, инфинитив пен етістіктен болған есімдерді зерттеу олардың әрқайсысының өзіне ғана тән қасиеттерімен қатар ортақ тұсын да (аспектісін) көрсетеді. Олардың сондай ортақ тұстарын (аспектісін) ашып көрсету түрлі тілдік жүйелердегі бірліктерді теңестіру емес, ол бірліктерді сөз таптарының жалпы теориясы тұрғысынан зерттеу міндетімен айқындалады. Жалпы алғанда, масдар, инфинитив пен етістіктен туындайтын зат есімдер мәселесіндегі ортақтық мынадай жәйттермен анықталады:

1. Масдар, инфинитив және етістіктен туындаған зат есімдерді сипаттауда, олардың семантикасындағы іс-қимыл немесе жай-күйді білдіретін мағынаның

болуы ең негізгі қасиет ретінде басты назарда болады да, оларды етістікке қатысты қарастыруға мүмкіндік береді.

2. Масдар, инфинитив және етістіктен туындаған зат есімдердегі есімдерге тән синтаксистік немесе синтаксистік-морфологиялық белгілерге басымдық беріледі.

3. Масдар, инфинитив және етістіктен туындаған зат есімдерді сөз таптарын классификациялау мәселелері тұрғысында зерттеу – оларды екі жақтылық табиғатына (семантикалық жағынан етістікке жақындататын табиғаты және функционалдық жағынан есімге жақындығы) байланысты қарастыруды алға тартады.

Масдар мен инфинитивтің функционалдық сипаты оларды есімдерге жатқызуға негіз болады. Бұл жағдайда оның морфологиялық аспектісіндегі есімге тән белгілері синтаксистік қызметіне тән ерекшеліктеріне тәуелді болады, мұндай шешім масдар мен инфинитивтің семантикалық қасиеттерінен туындайтын қайшылыққа әкеледі. Масдар мен инфинитив семантикасына іс-қимыл мен жай-күйді білдіру тән, ал бұл – етістіктің негізгі қасиеті. Сөз таптарының классификациясын функционалдық тұрғыдан қарастыру бұл қайшылықты жеңуге мүмкіндік береді, басқаша айтар болсақ, іс-қимыл немесе жай-күйді білдіру тек етістіктің ғана емес, сонымен бірге есімдердің де семантикасына кіреді. Мысалы, А.А. Шахматов, сөз таптарын классификациялауда синтаксистік критерийлер тұрғысынан келеді де, зат есімді, ең алдымен субстанция туралы, екіншіден, сапалық-қасиеттік немесе іс-қимыл және жай-күй туралы ұғымға сәйкес сөз табы (оларды жасаушыдан тыс) ретінде қарастырса, А.А. Потебня іс-қимыл тек етістік арқылы ғана емес, есім арқылы да көрініс табатынын айтады (салыстыру үшін «летит – полет»). Алайда есім сөздегі іс-қимыл уақыт пен себептен тыс абстракт ұғым түрінде де, етістіктегі іс-қимыл нақты ұғым, яғни етістік іс-қимылды атқарушы мен уақытқа байланысты көрсетеді.

Масдар мен инфинитивтің семантикалық сипаты оларды етістік табына жатқызуға мүмкіндік береді. Бұл шешім іс-қимыл немесе жай-күйді білдіру тек етістіктің ғана семантикалық қасиеті деген тұжырымнан туындайды. (Щерба Л.В. «О частях речи в русском языке» - «Избранные работы по русскому языку», М., 1957; Виноградов В.В. «Русский язык». М.-Л., 1947).

Сөздерді классификациялаудың семантикалық-функционалдық принципі негізіндегі тағы бір нұсқасы шығады, ол – масдар мен инфинитивті есім мен етістік аралығындағы сөз табы ретінде өз алдына бөлек қарастыру. Зерттеу нысаны мен оның көлемі лингвистикалық талдаудың сөзжасамдық деңгейінде қарастырылады, яғни зерттелетін тілдік құбылыстардың аясы тиісті морфологиялық құбылыстарды талдау мен сипаттау негізінде анықталатын

сөзжасамдық белгілер бойынша айқындалады. Сөзжасамдық принцип негізінде зерттеу нысаны ретінде бөліп алып қарастыру масдарға байланысты да, сондай-ақ, инфинитивке қатысты да қолданылады. (Араб тіліндегі етістік бабтары – туынды етістіктер жүйесін және ондағы масдарлардың сәйкес қалыптарын салыстыруға болады, ол қалыптар масдар –қимыл есімнің сөзжасамдық үлгілері болып табылады, сөзжасамдық үлгілер үндіевропа тілдеріндегі инфинитивтерге де тән қасиет).

Масдар немесе инфинитивті сөз таптары жүйесінде айрықша сөздер қатары ретінде бөле қарастыру лингвистикалық теорияның түрлі бағыттарында кең тараған.

Дәстүрлі араб грамматикалық теориясы масдар туралы

Дәстүрлі араб грамматикалық теориясы Сибавейхи (ҮІІғ.), ибн Джинни (Хғ.), Аз-Замахшари (12ғ.), ибн аль-Анбари (ХІІғ.), ибн Йа'иш (ХІІІғ.), ибн Малик (ХІІІғ.), ибн Хишам (ХІҮғ.) ибн Ақил (ХІҮғ.), Ас-Суюти (ХҮғ.), аль-Ашмунидің (ХҮІІғ.), кейінірек олардың ізбасарлары болған араб және европалық тілші ғалымдар - Мұстафа аль-Галайини, Аббас Хасан, Ибрагим ас-Самарраи, Ибрагим Анис, Махди аль-Махзуми, Фуад Ханнан Тарзи, Абдуррахман Айюб, Абдель Хамид Тылыб, Таммам Хассан, Амин Али ас-Сайид т.б., сонымен бірге Сильвестер де Саси, Х.Эвальд, К.капари, Е.Пальмер, М.Ховелл, В.Райт, В.Ф. Гиргас, И.В.Юшманов, Б.М.Гранде сияқты ғалымдардың еңбектерінде қарастырылып, жасалған.

Дәстүрлі араб тіл білімінде тілді зерттеу ондағы грамматикалық құбылыстарды екі түрлі ... бірі – al-bina' (сөзжасамдық жүйе ұғымына сәйкес), екіншісі al-ṭarab (сөз түрлендіруші жүйе ұғымына сәйкес). Осыған сәйкес грамматика ғылымында «as-sarf» - номинативті морфология және «an-naḥw» – синтаксистік морфология тармақтары бөлініп шығады.

Сибавейхи өзінің грамматикалық трактатында масдарды талдап сипаттауда оның семантикалық аспектісін маңызды фактор ретінде қарастырған деуге негіз бар. Ол өз «Кітабының» кіріспесінде араб тілінің сөздік элементтерін есімдер мен етістіктерге айырады да, оларды түрлі шылаулар мен өзіндік мағынасы жоқ сөздерден бөлек, оларға қарама-қарсы алып қарастырады. Есімдер мынадай мысалдар негізінде анықталады: رجل - адам, ер адам; فرس – ат, жылқы; حائط – қабырға, дуал; ал етістіктерге мысал ретінде Сибавейхидің өз сөзімен – «терминімен» айтқанда – іс-қимыл атауларының сөздегі көрінісі» (арабша: ألفاظ أحداث الأسماء). Бұл терминнің мәні мына мысалдар негізінде ашылады: ال ضرب – ұру, соғу (орысша: избиеение); الحمد – мадақтау (орысша: восхваление); ال قتل – өлтіру (орысша: убиение). Сибавейхидің етістікке типтік мысалдар ретінде семантикалық жүгі ауыр, үдеріс мағынасынан басқа шақтық мағынасы да бар

етістіктерді емес, тек қана іс-қимыл - үдеріс мағынасына ие масдарларды келтіруін атап өтуге болады.

Дәстүрлі араб тіл білімі ғылымында масдар сөз түрлендіру жүйесі аясында қарастырылады да оны есім ретінде танып сипаттауға негіз жасалады.

Сондай-ақ, масдар мен етістіктің генетикалық жағынан (шығуы) «алғашқылық» мәселесі дәстүрлі араб грамматикасы өкілдерінің арасында қызу пікірталасқа негіз болды. Басра грамматика мектебінің, олардан кейін бағдаттық мектеп өкілдері «масдар етістіктен бұрын пайда болған» деген пікір ұстанса, куфалық ғалымдар керісінше, етістік алғашқы деген ұстанымда болды. Бұл мәселе терминологиялық тұрғыдан қарастырылғанда, «аль-масдар» - «бастау» мағыналы сөз болуы оның етістіктен алғашқылығын негіздеуге дәлел түрінде келтіріледі.

Семантикалық жағынан масдардың алғашқы екендігіне ондағы уақыттың абстракттілі болуы, ал етістікте уақыттың нақтылығы көрсетіледі. Абстракт ұғымның нақты ұғымнан қашанда бұрын пайда болатындығы негізінде масдардың етістіктен алғашқылығы негізделеді.

Араб тілі теориясындағы жаңа бағыттар

Араб тілінің теориясындағы жаңа бағыттар ХІХғ. 2-ші жартысында салыстырмалы-тарихи тіл білімі ғылымының, әсіресе тіл туралы жас грамматикалық бағыттың ықпалымен пайда болды. Бұл бағыт араб тілінің масдар категориясын сөздерді классификациялаудың мәселелері аясында зерттеуді ұсынады. Бұл жаңа бағыттар семитолог, арабтанушы ғалымдар К.Брокельман, Г.Рекендорф, Е.Бравман және Б.М.Гранде т.б. еңбектерінде көрініс тапты. Бұл жаңа грамматикалық теорияларда масдарды европалық тіл білімі ғылымындағы оған балама бола алатын құбылыстармен салғатыра зерттеуге талпыныс жасалды, ал дәстүрлі араб тіл ғылымында масдар тек бір тілдің (араб тілінің) шеңберінде ғана қарастырылатын. Мәселеге мұндай көзқарас араб әдеби тілінде инфинитивті жоққа шығарады немесе масдар мен инфинитив арасындағы функционалдық ұқсастықты айқындайды. Ал бұл бір лингвистикалық дәстүрдегі категориялық ұғымды екінші бір дәстүрге тасымалдауға әкеледі. Мысалы, К.Брокельман араб тіліндегі масдар мен европалық тілдердегі инфинитив арасындағы функционалдық ұқсастықты көреді де, масдарды «араб инфинитиві» ретінде сипаттайды.

Араб тілін салыстырмалы-тарихи тіл білімі аясында зерттеген Б.М.Гранде «Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении» деп аталатын еңбегінде араб масдарының сипатын ашуда оны өзге семит тілдеріндегі және үндіевропалық тілдердегі инфинитивтермен салыстыра-салғастыра қарастырады. Ол бұлар арасындағы ұқсастықтармен қоса әрқайсысының өзіндік ерекшеліктерін, бір-бірінен айырмашылықтарын да

айқындайды. «Орыс тіліндегі инфинитивтен араб масдарының өзгешелігі – араб масдары морфологиялық және синтаксистік аспектілерде есім түрінде көрінеді» - дейді автор. Сонымен қатар басқа семит тілдеріндегі инфинитивтермен салыстыра келе, «араб масдарында есімге тән мағына бірінші кезекке шығады» –деген пікір айтады.

Сөз таптарының жалпы теориясы мәселелері мен әдістері аясында қарастыратын бұл жаңа да жас бағытқа қатысты еңбектерде мәселелердің көбінесе морфологиялық жағы басымдыққа ие. Соған сәйкес масдардың сөз таптары жүйесіндегі орнын анықтауда мәселенің екі түрлі шешімі шығады: масдар не есім сөз ретінде, не етістік табына жататын сөз ретінде сипатталады. Сөзтүрлендіру жүйесінің сипаты бойынша масдар есім болады да, сөзжасамдық үдеріс заңдылықтары оның етістікке лайық табиғатын көрсетеді.

Араб тілі теориясындағы қазіргі заманғы бағыттар

Араб тілі теориясындағы қазіргі заманғы бағыттар ХХғ. ортасында пайда болды. Бұл бағыттың өкілдері кеңестік арабтану ғылымында масдарды арнайы зерттеген ғалымдар – Д.А.Баширов, В.М.Белкин, В.М.Борисов, Г.М.Габучан, А.А.Ковалев, Н.К.Косарев, В.С.Храковский, В.Э.Шагаль, Г.Ш.Шарбатов т.б.

Масдарды жүйелік тұрғыда зерттеу қажеттігі осы кезеңдегі араб халықтарының мәдениетіне қызығушылықтың артуына байланысты араб тілінің сипаттамалы грамматикаларының пайда болуымен байланысты туындады. Бұл бағыттарда грамматика мәселелері тек теориялық шеңберде емес, қолданбалы лингвистика мәселелерінің аясында қарастырылады. Сол сияқты масдар да бұған дейін қалыптасқан дәстүрлерден өзгеше сипатта талданады. Масдар қолданбалы лингвистика мәселелерін шешу - әсіресе аударманың және тілді оқытудың лингвистикалық негіздемесін жасау мақсатында, басқа тілдердегі инфинитивтермен, етістіктен туындаған есімдермен салғастырылады. Нәтижесінде, масдарды басқа жүйелер тілдеріндегі инфинитивтермен, етістіктен жасалған есімдермен құрылымдық жағынан да, функционалдық тұрғыдан да теңестіруді белгілі бір деңгейде жоққа шығаратын пікірлер айтылды. Мысалы, А.Булостың көзқарасы бойынша араб тіліндегі масдар басқа тілдердегі инфинитивтердің дәл баламасы емес. Мұндай пікірді Р.Блашер де ұстанады.

Масдардың екіжақтылық табиғатын атап көрсете отырып, Ж. Соля-Соле оны есімдермен бір қатарда қарауды өзінің «Семит инфинитиві» деп аталатын еңбегінде айтады. Осы көзқарасты Ж.Хайвуд пен Х.Нахмад та ұстанады. Сонымен, масдарды қарастыратын араб тілінің теориясындағы бағыттарды талдау арқылы 3(үш) шешім шығады:

1) морфологиялық-синтаксистік аспектіде масдар лексика-семантикалық жағынан етістік белгілері бар есім сөз сипатына ие;

2) сөзжасамдық үдерістерді сипаттауда бірізділікті сақтау мақсатында формальдық-морфологиялық жағынан масдар етістік тарауында қарастырылады;

3) масдар өзіне ғана тән семантикалық, морфологиялық және синтаксистік белгілері негізінде, есім мен етістік түйісіндегі аралық сөз табы ретінде сипатталады.

Араб тіліндегі масдардың мұндай табиғаты - оның екіжақтылық сипаты – етістік және есімге тән қасиеттерінің болуы оны қазақ тіліндегі қимыл есімдерге жақындастырады. Қазақ тіліндегі қимыл есімдерде (тұйық етістік) де араб тіліндегі масдарлар сияқты есім сөздерге тән қасиеттердің көбі бар. Қазақ тіліндегі қимыл есімдер де септеледі, тәуелденеді, субстантивтеніп көптеледі. Ал мұндай қасиеттер орыс тіліндегі инфинитивте жоқ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. А.Н.Мельянецев. « Масдар в теории и структуре арабского языка». Москва, 1990г.
2. Б.М.Гранде. введение в сравнительное изучение семитских языков. Москва, 1998г.
3. Б.М. Гранде. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. Москва, 1963г.
- 4.Словарь по языкознанию - Тіл білімі сөздігі. Алматы, 1998ж.
- 5.А.А.Омаров. Именные признаки масдаров арабского и даргинского языков. Журнал: Известия Российского Государственного педагогического университета им.А.И. Герцена.№ 58. 2008г.
- 6.Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, 1990г.